Journal Future Studies of the Islamic Revolution

1

Vol. 7
Summer 2026

Research Paper

Received:
05 August 2025
Revised:
27 February 2026
Accepted:
13 June 2026
Published:
22 June 2026
P.P: 11-35

ISSN: 2008-3564
E-ISSN: 2645-5285

Human Growth and Flourishing in the Islamic Epistemological Framework: A Futures-Oriented Conceptual Model within the Horizon of the New Islamic Civilization

Mohammad Hadi Ghasemi*[1] | ali banaee[2]

Abstract

Human growth and flourishing are among the most fundamental concerns of the Islamic epistemological framework, emphasized in the Qur'an and the teachings of the Ahl al-Bayt (a.s) through concepts such as self-purification, nearness to God, rationality, servitude, and justice. However, in the face of modern civilizational challenges and competing discourses-such as technological secularism and transhumanism-there is a pressing need to re-read and reinterpret these teachings through the lens of futures studies. This qualitative and applied research, using conceptual and interpretive analysis of Islamic texts along with thematic content analysis, aims to present a conceptual model for human growth and flourishing within the horizon of the New Islamic Civilization. In the first phase, over 120 religious concepts related to human development were identified; these were refined and categorized into 25 key concepts and 12 main themes. These themes were then analyzed from a futures-oriented perspective. Based on causal-transformational relationships between the themes, a four-level conceptual model was developed, comprising: (1) stages of growth, (2) drivers, (3) structural prerequisites and (4) final objectives. The proposed model conceptualizes human growth as a dynamic and civilizational process—moving from inner refinement to societal transformation—and offers a comprehensive framework for designing educational, cultural, and governance strategies in the context of the New Islamic Civilization. This study, by integrating Islamic teachings with futures thinking, provides a novel contribution to Islamic theorization in the domain of civilizational anthropology.

Keywords: Human growth and flourishing; Islamic futures studies; Future of humanity; Second Phase of the Islamic Revolution; New Islamic Civilization.

1. Corresponding Author: PhD Candidate, Department of Futures Studies, Faculty of Strategic Management, National Defense University, Tehran, Iran. Email: Mh.ghasemi110@ut.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. Email: info@banaee.ir

Cite this Paper: Ghasemi, MH & banaee, A (2026). Human Growth and Flourishing in the Islamic Epistemological Framework: A Futures-Oriented Conceptual Model within the Horizon of the New Islamic Civilization. *Future Studies of the Islamic Revolution*, *2*(7), 11-35.

Publisher: Imam Hussein University

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights

This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License(CC BY 4.0)

OPEN ACCESS

نشریه علمی آینده‌پژوهی انقلاب اسلامی

رشد و تعالی انسان در منظومه معرفتی اسلام: مدل مفهومی آینده‌نگر در افق تمدن نوین اسلامی

محمدهادی قاسمی*[1] | علی بنایی[2]

۱
دوره هفتم
تابستان ۱۴۰۵

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۴
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۲/۰۸
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۳
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱
صص: ۳۵-۱۱

شاپا چاپی: ۴۵۲۸-۲۰۰۸
الکترونیکی: ۲۶۴۵-۵۰۷۲

چکیده

رشد و تعالی انسان یکی از بنیادی‌ترین دغدغه‌های منظومه معرفتی اسلام است که در آیات قرآن و روایات اهل‌بیت (ع) با مفاهیمی همچون تزکیه، قرب الهی، عقلانیت، عبودیت و عدالت مورد تأکید قرار گرفته است. بااین‌حال، در مواجهه با چالش‌های نوین تمدنی و گفتمان‌های رقیب مانند سکولاریسم فناورانه و ترانس اومانیسم، بازخوانی این آموزه‌ها از منظر آینده‌پژوهی ضرورت می‌یابد. پژوهش حاضر با رویکردی کیفی، کاربردی و با بهره‌گیری از تحلیل مفهومی–تفسیری متون اسلامی و تکنیک تحلیل مضمون، در پی تبیین مدلی مفهومی برای رشد و تعالی انسان در افق تمدن نوین اسلامی است. در این پژوهش، ابتدا بیش از ۱۲۰ مفهوم دینی مرتبط با رشد انسان استخراج شد که پس از پالایش، به ۲۵ مفهوم کلیدی تقلیل یافت. این مفاهیم در قالب ۱۲ مضمون اصلی دسته‌بندی و سپس از منظر آینده‌پژوهانه تحلیل شدند. در ادامه، بر مبنای روابط علّی–تحولی میان مضامین، مدلی چهارسطحی برای رشد و تعالی انسان ارائه شد که شامل: مراحل رشد (از بیداری فطری تا انتظار تمدنی)، پیشران‌ها (همچون انگیزش توحیدی، سبک زندگی نبوی)، الزامات تحقق (مانند نظام حکمرانی عادلانه، نهادهای تمدنی) و اهداف نهایی (ازجمله جامعه توحیدی، حیات طیبه، زمینه‌سازی ظهور) است. مدل پیشنهادی، فرایند رشد انسان را حرکتی تمدنی و پویا از درون تا بیرون و از فرد تا جامعه تحلیل کرده و الگویی جامع برای طراحی سیاست‌های فرهنگی، تربیتی و حکمرانی در افق تمدن نوین اسلامی ارائه می‌دهد. این پژوهش با تلفیق آموزه‌های دینی و رویکرد آینده‌پژوهانه، گامی نو در نظریه‌پردازی اسلامی در حوزه انسان‌شناسی تمدنی محسوب می‌شود.

کلیدواژه‌ها: آینده‌پژوهی اسلامی، انسان آینده، تمدن نوین اسلامی، رشد و تعالی، گام دوم انقلاب.

۱. نویسنده مسئول: دانشجوی دکتری تخصصی، گروه آینده‌پژوهی، دانشکده مدیریت راهبردی، دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران.
Email: Mh.ghasemi110@ut.ac.ir

۲. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.
Email: info@banaee.ir

استناد: قاسمی، محمد هادی و بنایی، علی(۱۴۰۵). رشد و تعالی انسان در منظومه معرفتی اسلام: مدل مفهومی آینده‌نگر در افق تمدن نوین اسلامی. **نشریه علمی آینده‌پژوهی انقلاب اسلامی**، ۲(۷)، ۳۵-۱۱.

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین(ع)

© نویسنده(گان) حق تکثیر و کلیه حقوق انتشار را برای خود محفوظ می‌دارند.

این مقاله تحت لیسانس آفرینندگی مردمی(Creative Commons License- CC BY)در دسترس شما قرار گرفته است.

OPEN ACCESS

مقدمه و بیان مسئله

رشـد و تعالی انسـان از بنیادی‌ترین دغدغه‌های ادیان الهی، به‌ویژه دین آسـمانی و مبین اسـلام است. در منظومه معرفتی قرآن و اهل‌بیت علیهم‌السلام، انسان موجودی است که با برخورداری از ظرفیت‌های فطری، عقلانی و روحانی، می‌تواند مسـیر تکامل را طی کرده و به درجات گوناگون مقامات قرب الهی دسـت یابد. مفاهیمی همچون تزکیه نفس، تقرب الی الله، عبودیت آگاهانه و تعادل روحی و اجتماعی، در آیات و روایات به‌مثابه بنیان‌های رشـد و تعالی انسـان مطرح شـده‌اند (مطهری، ۱۳۹۶: ۴۶-۴۸). قرآن کریم با تأکید بر فلاح به‌مثابه نتیجه تزکیه (شـمس: ۹)، هدایت الهی (بقره: ۲) و رشد عقلانی (زمر: ۱۸)، تصویری جامع از تکامل انسان در ابعاد فردی، اجتماعی و تمدنی ارائه می‌دهد. لذا در نگاه توحیدی قرآن و اهل‌بیت (ع)، انسـان نه موجودی صـرفاً طبیعی یا ابزاری اقتصادی، بلکه خلیفةالله، حامل امانت الهی و مستعد فطرتی الهی است که توانایی صعود به مقامات قرب ربوبی را داراسـت: ﴿لَقَدْ خَلَقْنَا الإِنسَـانَ فِی أَحْسَـنِ تَقْوِیمٍ﴾ (تین: ۴)، ﴿فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا﴾ (شمس: ۸)، ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَن زَكَّاهَا﴾ (شمس: ۹).

همچنین در متون روایی شـیعه، بـه‌ویژه در آموزه‌هـای علوی و روایـات امـامـان معصـوم علیهم‌السلام، مؤلفه‌های تربیتی، عقلانی و روحی رشد انسان، بارها مورد تأکید قرار گرفته‌اند.

برای نمونه، امام علی علیه‌السلام می‌فرمایند: «آن کس که درون و باطن خویش را اصلاح کند خداوند ظاهرش را اصـلاح می‌نماید و هرکس برای دین خود کار کند خداوند کار دنیایش را سـامان می‌بخشـد و آن کس که رابطه میان خود و خدایش را اصـلاح کند خداوند رابطه میان او و مردم را اصـلاح خواهد کرد » و درجایی دیگر، امام حسـن مجتبی علیه‌السـلام رشـد را در بسـتر اجتماعی ترسـیم نموده و می‌فرمایند «هیچ گروهی در کارها با یکدیگر مشـورت نکرده‌اند، مگر آنکه به رشـد رسیده‌اند »؛ بنابراین، رشـد و تعالی در نگاه روایات شیعه فرایندی پیوسته و جامع‌نگر است که در دنیا آغاز شده و در آخرت به کمال می‌رسد.

این فرایند همه ابعاد وجود انسـان را شـامل می‌شـود: رشـد عقلانی، تهذیب قلب، اصـلاح عمل، تربیت اخلاقی، تحکیم روابط اجتماعی و التزام به تعهدات سیاسی. بر اساس آموزه‌های شیعی، این مسیر تعالی مشروط به شـرایطی اساسـی اسـت: نیت خالص، تقوای الهی، علم نافع، تلاش مستمر و مجاهدت همه‌جانبه.

چنین رویکردی کاملاً با اهداف تمدن سازی اسلامی همسو است و پیشرفتی متوازن را دنبال می‌کند که در آن عدالت اجتماعی، عقلانیت حاکم و معنویت اصیل به‌صورت هماهنگ محقق می‌شوند. این دیدگاه جامع، الگویی کامل برای زندگی فردی و اجتماعی ارائه می‌دهد که هم به کمالات اخروی می‌انجامد و هم جامعه‌ای پیشرفته و عادلانه در دنیا بنا می‌نهد. این بینش بلند، در عین دارا بودن بُعد معنوی، بُعد تمدنی نیز دارد؛ زیرا اگر انسان غایت آفرینش است، جامعه و تمدن نیز ابزاری برای پرورش و شکوفایی او در مسیر کمال خواهد بود.

لذا رشد و تعالی انسان، نه صرفاً مسئله‌ای شخصی و اخلاقی، بلکه مسئله‌ای اجتماعی، تمدنی و آینده‌ساز است (کیلیک ، ۲۰۲۵). این در حالی است که جریان‌های سکولار جهانی، با اتکا بر گفتمان‌های بدیل (همچون ترانس اومانیسم، انسان‌گرایی لیبرالی، رشد فناورانه نامحدود یا هوش مصنوعی مستقل از اخلاق) در حال تعریف الگوهایی رقیب برای آینده بشر هستند (هراری ، ۲۰۱۵؛ کورزویل ، ۲۰۰۵). در چنین شرایطی، آینده‌پژوهی به بهره‌مندی از منابع و معرفت‌شناسی اسلامی، می‌تواند به‌مثابه پلی برای بازپیوند بین وحی و آینده، بین فطرت و تمدن، بین غایت انسان و سیاست‌گذاری اجتماعی جامعه عمل کند.

از سویی دیگر، در جهان معاصر که دستخوش دگرگونی‌های عظیم در عرصه‌های فناوری، سبک زندگی، آموزش و اخلاق است، پرسش از «آینده رشد و تعالی انسان» اهمیتی مضاعف یافته است. جهانی که در آن انسان با تهدیداتی چون فردگرایی افراطی، بحران معنا، مصرف‌زدگی و انقطاع از سنت‌های معنوی مواجه است، بیش از هر زمان دیگر نیازمند بازخوانی آموزه‌های وحیانی درباره انسان و مسیر تعالی اوست. در همین بستر است که آینده‌پژوهی به‌عنوان دانشی میان‌رشته‌ای که به مطالعه تحولات محتمل، ممکن و مطلوب می‌پردازد، می‌تواند نقش مکمل و روش شناسانه‌ای در بازاندیشی مفاهیم دینی ایفا کند.

از منظری دیگر، انقلاب اسلامی ایران، به‌عنوان یکی از نقاط عطف احیای تفکر دینی در جهان معاصر، حامل ظرفیتی تمدنی برای ارائه الگوی نوینی از رشد و تعالی انسان است؛ الگویی که در آن، معنویت با عدالت، عقلانیت با کرامت و دین با زندگی اجتماعی گره خورده است.

بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، به‌صراحت بر این بُعد تأکید می‌گذارد که انسان مطلوب انقلاب اسلامی، انسانی با هویت اسلامی–ایرانی، پیشرو در عدالت و پیشرفت و برخوردار از روحیه جهاد و

امید به آینده است؛ اما چالش اصلی آن است که این الگو، تاکنون کمتر در قالب یک دستگاه مفهومی-تحلیلی برای آینده انسان بازسازی‌شده و مفاهیم دینی آن کمتر در قالب شاخص‌ها و سناریوهای قابل سیاست‌گذاری وارد عرصه علم و تصمیم‌سازی شده‌اند. بنابراین، مسئله این پژوهش آن است که «چگونه می‌توان از مسیر بازخوانی مبانی قرآنی و روایی رشد و تعالی انسان و با بهره‌گیری از ظرفیت‌های آینده‌پژوهی، گامی در جهت ارائه مدلی مفهومی برای طراحی آینده انسان در بستر تمدن نوین اسلامی برداشت؟

مبانی نظری پژوهش

در اندیشه اسلامی، رشد و تعالی انسان از دیرباز موضوع تأملات معرفت‌شناسانه بوده است. پیش‌تر اشاره شد که در قرآن، آیات متعددی اشاره به ساختار فطری و هدایت‌شده انسان دارند که نشان‌دهنده امکان و ضرورت حرکت انسان به سمت کمال است (آیت اللهی ، ۲۰۲۵). تفاسیر معتبر شیعه (المیزان، نمونه، میزان‌الحکمه) نیز مفاهیم تزکیه، عقل، عبودیت و تقوا را به‌عنوان ساختارهای رشد انسان معرفی کرده‌اند. در فلسفه اسلامی، ابن‌سینا، فارابی و مولوی انسان را موجودی دانسته‌اند که از طریق عقل، تزکیه نفس و سلوک، به کمال می‌رسد. سنت عرفانی-کلامی نیز به تجربیات معنوی و اخلاقی انسان در مسیر رشد پرداخته است (نصر ، ۱۹۹۶).

همچنین در نگرش اسلامی، رشد و تعالی انسانی هدف نهایی آفرینش انسان گرامی شده است. قرآن کریم انسان را به‌گونه‌ای خلق کرده که در «احسن تقویم» قرار دارد (تین: ۴) و تنها کسانی رستگارند که نفس خویش را زکات دهند (شمس: ۹) و عقل و تقوای او به نورانیت برسند (زمر: ۱۸). این مفاهیم نه تنها معنوی‌اند، بلکه ابعادی تمدنی نیز دارند؛ چراکه انسان به‌عنوان خلیفه‌الله مسئول ساخت تمدن اسلامی نوین است.

تعاریف نظری

- رشد؛ فرایند تحول درونی و عقلانی انسان اعم از معرفت، اراده، اخلاق و عمل (علوی[1] ، ۲۰۱۳: ۹-۷).

1 Alavi

- تعالی انسـانی؛ حرکت انسـان نحو کمال معنوی، حکمت (حکمت عملی و نظری) و قرب به حق (ابن‌سینا، ۱۳۷۳: ۱۱-۲۰).
- افق آینده انسان؛ چشم‌انداز ویژه‌ای که در آن انسان به‌عنوان موجود فطرت‌مند، تمدن‌ساز و مؤمن به آینده مطلوب دست یافته است (بل[1]، ۲۰۰۳: ۸۲-۷۳).

ابعاد و مؤلفه‌های رشد و تعالی انسانی

بر اساس تحلیل ادبیات اسلامی و پژوهش‌های معاصر (قدیر و زمان، ۲۰۱۸)، ابعاد متغیر رشد و تعالی انسانی عبارت‌اند از:

- معرفتی: ارتقای عقل و علم نافع و بصیرت وحیانی؛ حکمت به معنای تعقل همراه عمل.
- اخلاقی-معنوی: تزکیه نفس، تقوا، عبودیت آگاهانه و قربةالی‌الله؛ رشد به معنای پالایش قلب و جلب رضایت الهی.
- اجتماعی-سیاسی: عدالت اجتماعی، مشورت (شورا)، مسئولیت‌پذیری؛ مشورت پذیری بر رشد جمعی تأکید دارد.
- تمدنی: نمود رشد انسانی در شکل‌گیری تمدن اسلامی مبتنی بر اهداف شریعت شامل حفظ دین، عقل، نسل، مال و جان.

چارچوب نظری آینده‌پژوهی

پژوهش حاضر در بستر آینده‌پژوهی هنجاری و مبتنی بر نظریه «آینده‌های مطلوب» (بل، ۲۰۰۳) طراحی شـده اسـت. در این رویکرد، به‌جای پیش‌بینی آینده محتمل، تمرکز بر طراحی و ترسـیم آینده‌ای مطلوب و ارزش‌مدار است که متکی بر دستگاه معرفتی خاصی باشد.

این پژوهش، با اتکا به آموزه‌های وحیانی اسـلام و روایات شـیعی، تلاش دارد آینده‌ای قابل تحقق برای رشد و تعالی انسان در چارچوب تمدن نوین اسلامی طراحی کند.

همچنین، از چارچوب شـش سـتون آینده‌پژوهی اسـلامی عنایت‌الله (۲۰۰۷) در تلفیق تحلیل تاریخی، معرفت‌شناسی دینی، تحلیل روندها، سناریونویسی ارزشی، اخلاق آینده، و عمل آینده‌ساز

1 Bell

استفاده شده است. این مدل به پژوهش اجازه می‌دهد تا تحلیل مفاهیم قرآنی و روایی را به طراحی سناریوهای رشد انسانی متصل کند. در ادبیات جدید، مفاهیمی مانند «تحلیل آینده‌محور متون دینی»، «آینده‌پژوهی تمدن‌ساز» و «مدل‌سازی هنجاری مبتنی بر فطرت» نیز مبنای نظری رویکرد این پژوهش را تقویت می‌کنند.

آینده‌پژوهی تمدنی

بخشی از مطالعات آینده‌نگری به حوزه تحلیل روندها، تحولات و پارادایم‌های غالب ژئوپلیتیکی و ژئوکالچری در جهان آینده پرداخته‌اند. برخی نیز پیرامون سناریوهای بالقوه آینده، سیاست‌گذاری و اداره مؤثر جامعه، به این سؤال پرداخته‌اند که چه افکار، جهان‌بینی‌ها و باورهای فرهنگی و ارزشی موجب دگرگونی‌های اجتماعی مناسب و سریع در تحقق تمدن‌ها می‌شود؟ (عبدالساتر ، ۲۰۲۲).

چه فضاسازی و تصویرسازی از پدیده‌های کلان اجتماعی است که ظرفیت «خلق اول تمدنی» را دارند و می‌تواند به «خلق دوم تمدنی»، ایجاد تعلق هویتی و پیوسته‌ای استمرار و ماندگاری مطلوب منجر شود؟ (عاملی، ۱۳۸۸:۳۰).

پرداختن به مباحث تمدن سازی اسلامی ازاین‌جهت حائز اهمیت است که در جهان‌بینی اسلامی دو رکن اساسی انسان‌سازی و تمدن سازی جهت رسیدن به اهداف متعالی الهی، درخششی بی‌بدیل دارد (احمد ، ۲۰۲۵). قرآن کریم هدف از بعثت رسولان را انسان‌سازی به‌عنوان نیل به هدف خلقت دانسته و ازاین‌رو تمدن سازی جهت ایجاد فضای مناسب برای تحقق انسان‌سازی اهمیت دارد چراکه غایت تمدن اسلامی، رساندن بشر به حیات طیبه و قرب الهی است. از طرفی وجود ظرفیت‌های بی‌بدیل اسلامی در ابعاد گوناگون، مبین قدرت تمدن سازی اسلام در ابعاد جهانی است (بنائی و همکاران، ۱۴۰۳: ۴۱).

تمدن نوین اسلامی

از جمله مفاهیم دیگری که جا دارد بدان‌ها اشاره شود، دو مفهوم «نوین» و «اسلامی» در ترکیب «تمدن نوین اسلامی» هستند. به‌کارگیری واژه نوین سبب می‌شود تمدن‌گرایان از دیگر متفکران مسلمان که آنان نیز حول مفهوم تمدن اسلامی به ارائه نظر می‌پردازند، ولی ایجاد تمدنی نوین را

برنمی‌تابند (همچون سید حسین نصر) متمایز گردند؛ چراکه تمدن‌گرایان، هم به گذشته تمدن اسلامی به‌مثابه یک امر درخشان تاریخی توجه دارند و هم به دنبال تحقق تمدنی نوین در آینده هستند. بر این اساس، تمدن اسلامی برای تمدن‌گرایان نه تنها موضوعی تاریخی و مربوط به گذشته تاریخ اسلام است، بلکه ضرورتی است که باید با رویکردی آینده‌گرایانه به دنبال تحقق آن بود.

از سوی دیگر، واژه «نوین» می‌تواند مبین توجه تمدن‌گرایان به ابزارها و روش‌های نوین نیز باشد که در پیشرفت جوامع بشری مؤثرند.

ازاین‌رو، تمدن‌گرایان به دنبال بازگشت به تمدن اسلامی نیستند، بلکه به دنبال ایجاد تمدنی نوین متناسب با ارزش‌های اسلامی و مقتضیات زمانه و پیشرفت‌های بشری در آینده‌اند (خاکی و غفاری هشجین، ۱۳۹۵).

پیوند مفهومی بین رشد انسانی و تمدن نوین اسلامی

تمدن نوین اسلامی، بر اساس بیانیه گام دوم انقلاب، انسانی را آرزو دارد که دارای هویت اسلامی–ایرانی، عدالت‌خواه، عقلانی، معلم تربیتی و دارای امید به آینده باشد. این روابط مفهومی میان رشد فردی و تمدن سازی، ظرفیت طراحی آینده تمدن اسلامی را بر اساس مفاهیم رشد از نگاه قرآن و حدیث تقویت می‌کند. ارزش‌هایی نظیر عدالت، کرامت، مشورت و جهاد، همواره در تمدن اسلامی ابعاد رشد را سامان می‌دهند (الخیری، ۲۰۲۲).

در همین راستا می‌توان گفت پدیده اربعین هم نظام‌واره‌ای است از باورها و مفروضات اساسی، ارزش‌ها، آداب و الگوهای رفتاری ریشه‌دار و دیرپا و نمادهایی که می‌تواند ادراکات، رفتار و حتی مناسبات یک جامعه را جهت داده و به آن شکل دهد و هویت آن را بسازد و پیوندی عمیق بین مفهوم زیارت و رشد انسان با تمدن نوین اسلامی برقرار کند (قاسمی و همکاران، ۱۴۰۱).

پیشینهٔ پژوهش

موضوع رشد انسان در اندیشه اسلامی از دیرباز در کانون توجه اندیشمندان مسلمان قرار داشته و مفاهیمی همچون «کمال»، «هدایت»، «تربیت» و «سعادت» نقش کلیدی در این حوزه ایفا کرده‌اند. همچنین، در دهه‌های اخیر، تلاش‌هایی برای تلفیق آموزه‌های اسلامی با رویکردهای آینده‌نگرانه

به‌ویژه در قالب مفاهیمی مانند «تمدن نوین اسلامی»، «انسان آینده‌نگر» و «مقاصد بلندمدت دین» صورت گرفته است.

از سوی دیگر، با توجه به ظهور مطالعات بین‌رشته‌ای در حوزه آینده‌پژوهی و دین، برخی آثار به تبیین نقش ارزش‌های اسلامی در ترسیم آینده‌ای مطلوب برای انسان و جامعه پرداخته‌اند. این منابع می‌کوشند چشم‌اندازی تلفیقی از سنت اسلامی و علوم آینده‌پژوهانه ارائه دهند که در آن انسان نه‌تنها در پی پیشرفت مادی، بلکه در مسیر تعالی معنوی و تحقق فطرت الهی خویش حرکت می‌کند.

بر این اساس، در ادامه، پیشینه پژوهش در دو بخش بررسی شده است: نخست، مطالعات اسلامی پیرامون رشد و تعالی انسان با تأکید بر متون قرآنی و روایی؛ و دوم، آثار ناظر به آینده‌پژوهی اسلامی و تلاش‌های صورت‌گرفته برای ترسیم آینده انسان در چارچوب الهی و تمدنی.

جدول ۱. بخشی از پیشینه پژوهش (منبع: تألیف پژوهشگران)

ردیف	عنوان پژوهش	نویسنده	سال	روش	یافته‌ها/نکات کلیدی
۱	پیش‌نیازها و پیشران‌های تحقق تمدن نوین اسلامی در اندیشه مقام معظم رهبری	بنائی، قاسمی، پناهی	۱۴۰۳	تحلیلی–مفهومی	تأکید بر پیشران‌های نرم همچون معنویت، اخلاق، عدالت و علم
۲	بازپس‌گیری روایت اسلامی از آینده[1]	الخیری	۲۰۲۲	تحلیلی–فراتحلیلی	بر ضرورت بازتعریف آینده‌نگری اسلامی در زمینه تمدن سازی تأکید دارد
۳	ترسیم چشم‌اندازی برای آینده بشریت: از منظر اسلامی[2]	احمد و خان	۲۰۲۱	توصیفی–تحلیلی	مدل اسلامی برای آینده رشد یافته انسانی مبتنی بر کرامت و علم نافع
۴	آینده‌پژوهی مسائل اولویت‌دار اربعین حسینی و تحلیل تأثیر متقابل مسائل	قاسمی، شراهی، تقدسی	۱۴۰۱	تحلیل ساختاری متقابل	نشان می‌دهد چگونه آیین‌های دینی نظیر اربعین ظرفیت تمدنی دارند

1 Reclaiming the Islamic Narrative of the Future
2 Constructing a Vision for the Future of Humanity: An Islamic Perspective

ردیف	عنوان پژوهش	نویسنده	سال	روش	یافته‌ها/نکات کلیدی
۵	معرفت‌شناسی توسعه انسانی در اسلام[1]	قدیر و زمان	۲۰۱۸	تحلیلی–مفهومی	رشد معرفتی، اخلاقی و تمدنی، مبتنی بر حکمت و اهداف شریعت اسلامی

در سال‌های اخیر، توجه به آینده انسان از منظر اسلامی و قرآنی در قالب ترکیبی از رویکردهای دینی، تمدنی و آینده‌پژوهانه مورد توجه پژوهشگران داخلی و بین‌المللی قرار گرفته است.

بنائی، قاسمی و پناهی (۱۴۰۳) با تمرکز بر اندیشه‌های رهبر معظم انقلاب، پیشران‌های تحقق تمدن نوین اسلامی را بررسی کرده‌اند و بر نقش عناصر نرم‌افزاری نظیر معنویت، اخلاق و عدالت به‌عنوان پایه‌های رشد و تعالی جامعه اسلامی تأکید دارند. این مطالعه زمینه‌ای مفهومی برای پیوند رشد انسان و ساختار تمدنی فراهم می‌آورد.

«الخیری» (۲۰۲۲) با رویکردی فراتحلیلی به نقد و بازخوانی روایت‌های غربی از آینده‌پژوهی پرداخته و بر بازپس‌گیری روایت اسلامی از آینده تأکید دارد. این مطالعه، لزوم احیای مفاهیم آینده‌ساز اسلامی همچون هدایت، عدالت و کرامت را در فرآیند تمدن‌سازی گوشزد می‌کند.

در همین راستا، «احمد و خان» (۲۰۲۱) تلاش کرده‌اند چشم‌اندازی اسلامی برای آینده بشریت ترسیم کنند که در آن رشد انسانی نه صرفاً در سطح توسعه مادی، بلکه با تأکید بر علم نافع و کرامت ذاتی انسان معنا پیدا می‌کند. رویکرد این مطالعه به تبیین مدل مطلوب اسلامی برای آینده انسان، گامی نظری مهم در حوزه آینده‌نگری دینی به شمار می‌رود.

قاسمی، شراهی و تقدسی (۱۴۰۱) با بهره‌گیری از روش تحلیل ساختاری متقابل، مناسک دینی نظیر اربعین را به‌عنوان پیشران‌های تمدنی تحلیل کرده و نشان داده است چگونه آیین‌های ریشه‌دار دینی، قابلیت تولید معنا و همبستگی اجتماعی برای آینده‌سازی دارند. این رویکرد می‌تواند الگوی فرهنگی مناسبی برای تعالی انسان در بستر اجتماع فراهم سازد.

همچنین قدیر و زمان (۲۰۱۸) در حوزه معرفت‌شناسی توسعه انسانی در اسلام، ابعاد رشد اخلاقی، معرفتی و تمدنی انسان را در چارچوب حکمت اسلامی و مقاصد شریعت مورد بررسی قرار داده و بستر فلسفی مناسبی برای تحلیل مفهومی رشد و تعالی فراهم کرده است.

[1] The Epistemology of Human Development in Islam

جمع‌بندی بررسی پیشینه و تحلیل شکاف‌های پژوهشی

با وجود تلاش‌های انجام‌شـــده در حوزه آینده‌نگری اســـلامی، چند شـــکاف مهم در ادبیات پژوهش قابل شناسایی است:

- نبود مدل مفهومی یکپارچه: اغلب مطالعات به بررسی ابعاد منفردی از آینده انسان، اعم از اخلاقی، تمدنی یا معرفتی پرداخته‌اند، اما تلفیقی جامع از آموزه‌های قرآنی و روایی با رویکرد آینده‌پژوهی برای تبیین «مدل تعالی انسان» ارائه نشده است.
- کمبود مطالعات روش‌مند در سطح نظریه‌پردازی اسلامی برای آینده: بسیاری از پژوهش‌ها توصیفی یا تحلیلی‌اند و کمتر به سمت ساخت الگوهای بومی و اسلامی برای آینده رشد انسان حرکت کرده‌اند.
- فقدان پیوند نظام‌مند با ادبیات آینده‌پژوهی غربی: ارتباط تحلیلی میان آموزه‌های دینی و مفاهیم آینده‌پژوهی مانند سناریونویسی، پیشران‌ها یا روندهای آینده‌ساز هنوز به‌طور منسجم مورد بررسی قرار نگرفته است.
- غلبه نگاه انتزاعی بر نگاه کارکردی: رویکردهای انتزاعی و گاه صرفاً نظری بدون اتصال کافی به نیازهای راهبردی تمدن‌سازی اسلامی، موجب فاصله میان نظریه و عمل در مطالعات شده‌اند.

نوآوری پژوهش حاضر

پژوهش‌های پیشـین عمدتاً یکی از ابعاد موضـوع پژوهش حاضـر را پوشـش داده‌اند: یا به تبیین ارزش‌های دینی در رشـد فردی پرداخته‌اند (قدیر و زمان، ۲۰۱۸)، یا بر تحلیل آینده‌پژوهانه مسـائل اســـلامی متمرکز بوده‌اند (خان و احمد، ۲۰۲۱؛ الخیری، ۲۰۲۲) برخی دیگر مانند بنائی و قاســـمی (۱۴۰۳) به بررســی پیشـران‌های تمدن نوین اسـلامی از منظر مقام معظم رهبری پرداخته‌اند، اما فاقد مدل مفهومی منسجم در نسبت با رشد انسان بوده‌اند.

در مقابل، پژوهش حاضر با تلفیق سه ساحت:

- مبانی دینی (قرآن و روایات)؛

- تحلیل آینده‌محور مفاهیم؛ و
- مدل‌سازی رشد در افق تمدنی؛

گامی نو در نظریه‌پردازی آینده‌پژوهانه در حوزه انسان‌شناسی اسلامی ارائه داده است. نوآوری مقاله حاضر در آن است که رشد انسان را نه صرفاً فرایندی اخلاقی یا فردی، بلکه حرکتی تمدنی–اجتماعی در دل یک پارادایم معرفتی اسلامی و آینده‌نگر تعریف می‌کند.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش از نوع کاربردی است و با رویکردی کیفی انجام شده که در آن، روش‌های تحلیل مفهومی–تفسیری متون دینی با آینده‌پژوهی هنجاری تلفیق شده‌اند. هدف پژوهش، طراحی یک مدل مفهومی آینده‌نگر برای رشد و تعالی انسان بر پایه مبانی قرآن و روایات شیعه، در افق تمدن نوین اسلامی است. با توجه به ماهیت هنجاری موضوع، چارچوب مفهومی پژوهش در بستر آینده‌پژوهی ارزشی و بر مبنای نظریه آینده‌های مطلوب طراحی شده است. پژوهش در چهار گام عمده انجام شده است:

۱. گردآوری داده‌ها و منابع: منابع اولیه شامل آیات قرآن کریم، احادیث معتبر شیعی، تفاسیر برجسته (مانند المیزان، نور، مجمع‌البیان) و نیز پژوهش‌های تخصصی در حوزه‌های انسان‌شناسی اسلامی، تربیت دینی، تمدن‌سازی و آینده‌پژوهی اسلامی بوده است. همچنین، برای تکمیل داده‌ها از مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۱۱ نفر از خبرگان حوزه‌های علوم اسلامی، آینده‌پژوهی فرهنگی و فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی بهره گرفته شد. انتخاب مشارکت‌کنندگان به‌صورت هدفمند و بر اساس معیارهایی مانند سابقه پژوهشی، آشنایی با متون دینی و اشراف بر گفتمان تمدنی صورت گرفت.

۲. تحلیل مفهومی–تفسیری متون دینی: در این مرحله، مفاهیم کلیدی مرتبط با رشد انسان نظیر تزکیه، فلاح، عقل، عبودیت، تعلیم، انسان کامل، قلب سلیم و... استخراج شدند. تحلیل با استفاده از تفسیر موضوعی و دسته‌بندی مفهومی انجام شد. سپس این مفاهیم در قالب مضامین اولیه و میانی طبقه‌بندی گردیدند و در فرایند معناشناسی قرآنی و روایی پالایش شدند.

۳. تحلیل مضمون و کدگذاری داده‌ها: فرایند تحلیل مضمون شامل مراحل زیر بوده است:

- کدگذاری باز: شناسایی ۱۲۰ مفهوم اولیه از منابع دینی و مصاحبه‌ها؛
- کدگذاری محوری: تجمیع مفاهیم مشابه در قالب ۲۵ مفهوم کلیدی؛
- کدگذاری انتخابی: استخراج ۱۲ مضمون اصلی در ارتباط با ابعاد رشد و تعالی؛
- تحلیل آینده‌محور: بررسی دلالت‌های هر مضمون برای آینده انسان در بستر تمدن اسلامی

۴. طراحی مدل مفهومی نهایی: در گام پایانی، با تحلیل روابط علّی–تحولی میان مضامین اصلی، یک مدل چهارسطحی طراحی شد که شامل موارد زیر است:

۱) مراحل رشد (بیداری فطری تا انتظار تمدنی)؛

۲) پیشران‌ها (مفاهیم انگیزشی و جهت‌دار)؛

۳) الزامات (نهادها و ساختارها)؛ و

۴) اهداف نهایی (غایات رشد انسانی در تمدن اسلامی).

مدل نهایی با استفاده از تلفیق نتایج تحلیل متون، مصاحبه‌ها و چارچوب‌های نظری آینده‌پژوهی طراحی و اعتبارسنجی شده است.

جدول ۲. روش‌شناسی پژوهش به‌صورت خلاصه

مؤلفه	توضیح
نوع پژوهش	کاربردی
رویکرد پژوهش	کیفی با رویکرد آینده‌پژوهی تلفیقی (ترکیب آینده‌پژوهی هنجاری و تحلیل دینی)
روش گردآوری داده‌ها	مصاحبه نیمه ساختاریافته؛ تحلیل متون؛ مرور نظام‌مند قرآن، روایات و تفاسیر
ابزار تحلیل داده‌ها	تحلیل مضمون؛ تحلیل تفسیری مبتنی بر استنباط مفهومی و آینده محور

مؤلفه	توضیح
جامعه پژوهش	مفاهیم دینی مرتبط با رشد و تعالی انسان در متون اسلامی
مشارکت‌کنندگان	۱۱ نفر خبره در حوزه مطالعات علوم اسلامی و آینده‌پژوهی
اعتبارسنجی تحلیل	بازبینی مفاهیم با ارجاع به تفاسیر متعدد و تطبیق با چارچوب‌های معتبر آینده‌پژوهی

یافته‌های پژوهش

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از دو منبع اصلی داده، یعنی متون دینی (قرآن کریم، روایات، تفاسیر) و مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با خبرگان، از دو شیوه مکمل برای تجزیه‌وتحلیل بهره برده است: تحلیل متون با رویکرد مرور نظام‌مند و تحلیل مضمون با رهیافت تفسیری و آینده‌نگر. این دو مسیر تحلیل، به‌صورت هم‌افزا، بنیان‌های مدل مفهومی رشد و تعالی انسان را از منظر اسلامی در افق آینده فراهم می‌سازند.

در گام نخست، مفاهیم بنیادین مرتبط با رشد انسان در متون اسلامی شناسایی گردید. مفاهیمی مانند تزکیه، علم، عقل، عبودیت، ولایت، تقوا، قلب سلیم، انسان کامل، سیر الی الله، تهذیب نفس، عدالت، شکر و رضا از منابع مختلف استخراج شدند. برای هر مفهوم، حداقل یک یا چند منبع قرآنی و روایی مورد تحلیل تفسیری قرار گرفته است. تفاسیر مورد استفاده شامل آثار معتبری چون المیزان، تسنیم، نمونه و مجمع‌البیان بوده‌اند که نگاه عمیق و نظام‌مندی به مفاهیم ارائه می‌دهند. با مرور ادبیات و منابع یاد شده، مفاهیم اولیه مرتبط با رشد و تعالی انسان، شناسایی و ارتباط داشتن این مفاهیم با رویکردهای آینده محور، تمدنی و تصویرسازی از آینده مدنظر قرار گرفتند.

جدول ۳. مراحل تحلیل متون دینی با رویکرد مرور نظام‌مند

مرحله	شرح اقدام
۱. تعریف سؤال مرور	استخراج مؤلفه‌ها و شاخص‌های رشد و تعالی انسان از منظر قرآن و روایات
۲. انتخاب منابع	انتخاب تفاسیر معتبر شیعی و گزینش احادیث مرتبط با موضوع از منابع حدیثی مانند نهج‌البلاغه، اصول کافی و بحارالانوار

مرحله	شرح اقدام
۳. کدگذاری اولیه	شناسایی مفاهیم مرتبط با رشد، تعالی، کمال، سلوک، عقل، تقوا، اختیار و سایر مؤلفه‌های مربوط
۴. طبقه‌بندی مفاهیم	دسته‌بندی مفاهیم در قالب سطوح سه‌گانه: فردی، اجتماعی، تمدنی
۵. اعتبارسنجی مفاهیم	تطبیق مفاهیم با نظر مفسران و تعابیر تفسیری معتبر برای انسجام‌بخشی معنایی
۶. استخراج یافته‌های کلیدی	استخراج مضامین نهایی به‌عنوان ورودی تحلیل مضمون و مدل‌سازی

در این گام، بیش از ۱۲۰ مفهوم اولیه شناسایی شد که پس از پالایش و تجمیع معنایی، به ۲۵ مفهوم کلیدی تقلیل یافتند. این مفاهیم به‌عنوان مبنای مقایسه با یافته‌های حاصل از مصاحبه‌ها و مبنای مدل‌سازی در نظر گرفته شدند. در جدول شماره ۴، این مفاهیم کلیدی ارائه شده است.

جدول ۴. مفاهیم کلیدی استخراج‌شده مرتبط با موضوع پژوهش

ردیف	مفهوم کلیدی	توضیح ترکیبی از مفاهیم اولیه
۱	فطرت‌گرایی توحیدی	برگرفته از مفاهیم فطرت، توحید، کرامت ذاتی
۲	رشد عقلانی و معرفتی	عقل، بصیرت، تفکر انتقادی، علم نافع
۳	سلوک اخلاقی و تزکیه	تزکیه، خودسازی، عفاف، مراقبه
۴	عبودیت و قرب الهی	عبادت، نیت خالص، ذکر، هدف‌مندی
۵	سبک زندگی ایمانی	سبک زیست مؤمنانه، نظم دینی، زیست معنوی
۶	مسئولیت‌پذیری اجتماعی	تعهد اجتماعی، جهاد، تولی‌وتبری
۷	آمادگی برای ظهور	انتظار فعال، دغدغه مهدویت، آرمان‌شهری
۸	حکمت و بصیرت تمدنی	حکمت عملی، تفقه، شناخت امام
۹	عدالت‌محوری	اقامه قسط، عدالت جهانی، عدالت رفتاری
۱۰	ولایت‌پذیری و اطاعت از رهبری	التزام به ولی، تبعیت الهی، اعتماد به امام
۱۱	تربیت نسل آینده‌ساز	پرورش نسل منتظر، تربیت جهادی
۱۲	ایمان فعال و کارآمد	ایمان، کارآمدی ایمانی، نذر و ایثار
۱۳	معناگرایی آینده‌محور	معناگرایی، امید به آینده، هدف‌گرایی
۱۴	انسجام فرد و جامعه	پیوند اجتماعی، امت‌سازی، انسجام درونی

ردیف	مفهوم کلیدی	توضیح ترکیبی از مفاهیم اولیه
۱۵	اعتمادسازی دینی	اعتماد به خدا، اعتمادسازی اجتماعی
۱۶	مقاومت و ایستادگی	استقامت، صبر، مجاهده مستمر
۱۷	تعادل روانی و روحی	سلامت روح، سعه‌صدر، انضباط درونی
۱۸	نظام‌مندی تربیتی	آموزش مستمر، محاسبه نفس، مراقبت از انگیزه
۱۹	الگوی زیست نبوی	اسوه پذیری، سلوک نبوی، رفتار پیامبرانه
۲۰	تعامل مؤمنانه با جهان	تعامل عالمانه، دین‌داری در جهان مدرن
۲۱	تفکر تمدنی و آرمانی	نگاه تمدنی، دغدغه امت، آینده‌سازی
۲۲	رهایی از دنیاگرایی	زهد، عبور از خودمحوری، هدف اخروی
۲۳	شجاعت و اقدام مؤمنانه	شجاعت اخلاقی، جهاد تبیین، مسئولیت‌پذیری
۲۴	مراقبه و محاسبه نفس	خودکنترلی، محاسبه روزانه، توجه به اعمال
۲۵	امنیت معنوی و آرامش درونی	آرامش ایمانی، امنیت روان، اعتماد به وعده الهی

در گام دوم، تحلیل مضمون انجام شده و مفاهیم همگن در قالب مضامین فرعی و اصلی دسته‌بندی شدند. این مضامین نمایانگر ابعاد مختلف رشد و تعالی انسان از دیدگاه اسلام هستند و به‌گونه‌ای سامان یافتند که قابلیت تلفیق با رویکرد آینده‌پژوهی را داشته باشند. در گام سوم، تحلیل تفسیری آینده‌محور مضامین صورت گرفت. بدین معنا که هر مضمون از منظر دلالت آن برای آینده رشد انسان در بستر تمدن نوین اسلامی تحلیل شد. جدول ۵ نمونه‌ای از تحلیل مضمون و استخراج دلالت‌های آینده محور را نشان می‌دهد.

جدول ۵. نمونه‌ای از کدگذاری مفاهیم و تحلیل مضمون

ردیف	مضمون اصلی	مضامین فرعی	مفاهیم اولیه	دلالت‌های آینده محور
۱	فطرت‌گرایی توحیدی	کرامت ذاتی، توحید درون‌زا	فطرت، توحید، کرامت	شکل‌گیری هویت اصیل انسانی و مقابله با بحران معنا در آینده
۲	رشد عقلانی و معرفتی	بصیرت‌افزایی، تفکر انتقادی	عقل، تفکر، علم نافع	توانمندسازی انسان برای مواجهه با پیچیدگی‌های دانش و اطلاعات آینده
۳	عبودیت و قرب الهی	عبادت هدفمند، نیت خالص، ذکر	عبادت، قرب، معنویت	معنابخشی به زندگی آینده و جلوگیری از فروپاشی اخلاقی در جوامع آینده

ردیف	مضمون اصلی	مضامین فرعی	مفاهیم اولیه	دلالت‌های آینده محور
۴	سبک زندگی ایمانی	نظم ایمانی، معنویت عملی	زیست مؤمنانه، انضباط دینی	ارائه الگوی زیستی باثبات در شرایط متغیر و پرآشوب آینده
۵	مسئولیت‌پذیری اجتماعی	جهاد اجتماعی، تولی و تبری	تعهد، عمل صالح، فداکاری	تقویت سرمایه اجتماعی و حفظ انسجام ملی در چالش‌های آتی
۶	آمادگی برای ظهور	انتظار فعال، دغدغه تمدنی	آرمان‌شهری، مهدویت، آمادگی	تقویت امید اجتماعی و تمرکز بر آینده‌سازی تمدنی
۷	حکمت و بصیرت تمدنی	تفقه حکیمانه، شناخت امام	حکمت عملی، ولایت‌شناسی	مدیریت تمدنی آینده بر اساس بینش دینی و هدایت معصوم
۸	عدالت‌محوری	اقامه قسط، عدالت رفتاری	عدالت جهانی، انصاف، مساوات	ایجاد نظام‌های عادلانه در حکمرانی و توزیع فرصت‌های رشد
۹	معناگرایی آینده‌محور	امید، هدف‌گرایی، معنابخشی	غایت‌مداری، نگاه آسمانی	مصون‌سازی جامعه از پوچی‌گرایی و بحران‌های هویتی
۱۰	تفکر تمدنی و آرمانی	آینده‌نگری ایمانی، دغدغه امت	نگاه کلان، امید اجتماعی	طراحی کلان‌روایت برای تمدن نوین اسلامی
۱۱	رهایی از دنیاگرایی	زهد، هدف‌گرایی اخروی	دل‌بریدگی، قناعت، تقوا	رهایی انسان از سلطه مادی‌گرایی و سودمحوری در جهان آینده
۱۲	مراقبه و محاسبه نفس	ارزیابی روزانه، تهذیب مستمر	خودآگاهی، مسئولیت فردی	خودتنظیمی اخلاقی در زیست‌جهان آینده

در گام چهارم، بین مضامین، سطوح ارتباطی ترسیم شد و از طریق تحلیل روابط علّی–منطقی، مدلی مفهومی از رشد انسان طراحی شد که در آن مراحل، پیشران‌ها، الزامات و اهداف نهایی رشد تبیین شده‌اند. در این مدل، رشد و تعالی انسان نه فرایندی صرفاً فردی، بلکه حرکتی تمدنی–اجتماعی در مسیر ایجاد جامعه توحیدی و تحقق اهداف الهی تعریف شده است. بر پایه گام چهارم تحلیل مضمون و با توجه به مضامین اصلی، مدل مفهومی رشد و تعالی انسان در افق تمدن نوین اسلامی طراحی شده است. بر اساس یافته‌های حاصل از تحلیل مضمون، مشخص شد که مفاهیم

به‌صورت خطی یا گسسته عمل نمی‌کنند، بلکه در یک نظام پویا و سلسه‌وار با یکدیگر تعامل دارند و در قالب سه دسته عمده قابل تفکیک‌اند:

۱) پیشران‌ها و زمینه‌سازها: مضامینی که به‌عنوان آغازگر فرایند رشد و تعالی انسان در بُعد فردی یا اجتماعی عمل می‌کنند؛ مانند خودآگاهی دینی، انگیزش توحیدی، زمینه‌های معنوی.

۲) فرایندهای رشد: مضامینی که بیانگر سیر تحولی رشد انسان‌اند و نشان‌دهنده سلوک معنوی، اخلاقی، معرفتی و اجتماعی هستند؛ مانند تهذیب نفس، تربیت ایمانی، تعقل تمدنی، تعهد اجتماعی.

۳) اهداف نهایی یا غایت‌ها: مضامینی که مقصد نهایی فرایند رشد را شکل می‌دهند؛ مانند قرب الی الله، تحقق جامعه توحیدی، عدالت جهانی، خلافت الهی. با در نظر گرفتن این سطوح، می‌توان گفت که رشد و تعالی انسان بر مبنای یک الگوی علّی–تحولی سه مرحله‌ای شکل می‌گیرد:

جدول ۶. رشد و تعالی انسان بر مبنای یک الگوی علّی–تحولی سه مرحله‌ای

سطح تحلیل	مضامین اصلی	نقش در مدل مفهومی	رابطه علّی
پیشران‌ها	خودشناسی ایمانی، معرفت توحیدی، انگیزش درونی	آغازگر و شرط لازم فرایند رشد	علت مقدم
فرایند رشد	تهذیب نفس، تزکیه، تعلیم، تربیت دینی، تعهد اجتماعی	مراحل میانی تحول انسان	مسیر تحول
اهداف نهایی	قرب الهی، جامعه توحیدی، امت وسط، عدالت جهانی	مقصد نهایی، غایت رشد تمدنی	نتیجه نهایی

بر اساس تحلیل صورت‌گرفته، رابطه این مضامین به‌صورت زنجیره‌ای و تکاملی قابل فهم است. به‌عبارت‌دیگر:

- پیشران‌ها باعث فعال شدن فرایند رشد می‌شوند؛
- فرایندهای رشد منجر به تحقق تدریجی اهداف؛ و

- اهداف نهایی نشان‌دهنده تحقق رشد در سطح تمدنی‌اند.

این مدل شامل چهار سطح کلیدی است: مراحل رشد، پیشران‌ها، الزامات و اهداف نهایی. همچنین ساختار مدل، ارتباط علّی–منطقی میان این مؤلفه‌ها را نشان می‌دهد. مدل رشد انسان در تمدن نوین اسلامی، یک زنجیره علی–تحولی پویا از فطرت توحیدی تا تحقق جامعه عدل جهانی است.

این مسیر با بیداری فطرت الهی آغاز می‌شود که با نشانه‌های آفاقی و انفسی برانگیخته می‌گردد. سپس تزکیه نفس به‌عنوان پایه‌ای ضروری برای شکوفایی عقلانیت و حکمت عمل می‌کند که خود مقدمه ایمان آگاهانه و عبودیت فعال است. این عبودیت در کنش اجتماعی مسئولانه و توحیدی متجلی می‌شود. برای جلوگیری از انحراف و فرسایش، کنش اجتماعی باید با انتظار تمدنی (به‌مثابه افق آینده‌ساز ظهور) پیوند یابد.

غایت نهایی این فرآیند، تربیت انسان موحد، تشکیل جامعه توحیدی، ساخت تمدن نوین اسلامی و زمینه‌سازی تحقق قسط جهانی است. روابط میان این مراحل صرفاً خطی نیست، بلکه هم‌افزاینده و دوسویه است (مانند تأثیر کنش اجتماعی بر تعمیق ایمان یا تقویت تزکیه). این مدل، رشد انسان را مسیری ممتد از بیداری درونی تا تمدن‌سازی الهی می‌داند.

مدل مفهومی رشد و تعالی انسان در افق تمدن نوین اسلامی

سطح اول: مراحل رشد انسان (سیر تکوینی–تمدنی)

۱) بیداری فطری: کشف خود و آگاهی از نیاز معنوی

۲) تزکیه و تهذیب نفس: خودسازی اخلاقی و نفسانی

۳) تعقل و تفقه: رشد عقلانی و ارتقای حکمت عملی

۴) ایمان‌ورزی و عبودیت فعال: ارتباط با خدا در متن زندگی

۵) کنش اجتماعی مؤمنانه: مشارکت در ساخت جامعه دینی

۶) انتظار تمدنی و ظهورباوری: پیوند انسان با آینده جامعه توحیدی

سطح دوم: پیشران‌های رشد (عوامل تحرک‌بخش سیر تعالی)

- فطرت توحیدی انسان

- نظام تربیتی مبتنی بر قرآن و عترت
- الگوی نبوی در سبک زندگی
- بصیرت سیاسی–اجتماعی
- انگیزش مهدوی و امید به آینده
- زمینه‌های مشارکت جمعی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی

سطح سوم: الزامات رشد (پیش‌نیازهای تحقق فرایند)

- ❖ نظام حکمرانی عدالت‌محور
- ❖ محیط تربیتی مستمر و فعال
- ❖ ساختار فرهنگی هم‌راستا با ایمان دینی
- ❖ تعلیم‌وتربیت تمدن‌ساز
- ❖ رهبری حکیمانه و ولایت‌مدار
- ❖ نهادهای اجتماعی متناسب با رشد معنوی و اجتماعی انسان

سطح چهارم: اهداف نهایی (بروندادهای تمدنی–الهی رشد)

- تربیت انسان موحدِ مسئول
- ایجاد جامعه توحیدی
- تحقق تمدن نوین اسلامی
- زمینه‌سازی برای ظهور و اقامه قسط
- تحقق حیات طیبه در سطح فرد و جامعه

مدل مفهومی تهیه شده در جدول ۷ به‌صورت متنی و در نمودار ۱ به شکل گرافیکی قابل مشاهده است. جدول ۷ هم از منظر نظری برای تحلیل مفهومی آینده رشد انسان و هم از منظر عملی برای طراحی سیاست‌های تربیتی، فرهنگی، حکمرانی و تمدنی قابل بهره‌برداری است. مثلاً

می‌توان از آن برای طراحی نقشه راه فرهنگی کشور استفاده کرد یا در تبیین الگوهای آموزش‌وپرورش، رسانه، نهادهای دینی، سیاست‌های جوانان و... بهره گرفت.

جدول ۷. مدل مفهومی رشد و تعالی انسان در افق تمدن نوین اسلامی

سطح مفهومی	عناصر کلیدی	نقش و کارکرد	دلالت آینده‌محور
مراحل رشد انسان (سیر تکوینی–تمدنی)	بیداری فطری، تزکیه نفس، تعقل، ایمان‌ورزی، کنش اجتماعی مؤمنانه، انتظار تمدنی	ترسیم مسیر رشد انسان از خویشتن‌یابی تا مشارکت فعال در تحقق جامعه دینی و تمدن اسلامی	شکل‌گیری انسان آینده‌ساز با هویت توحیدی و مسئولیت تمدنی
پیشران‌های رشد	فطرت توحیدی، الگوی نبوی، تربیت قرآنی، بصیرت اجتماعی، انگیزش مهدوی	تحریک حرکت فردی و اجتماعی در مسیر تعالی، به‌مثابه نیروی درونی و بیرونی محرک رشد	فعال‌سازی ظرفیت‌های بالقوه انسانی برای مشارکت در آینده جامعه اسلامی
الزامات رشد	نظام حکمرانی عادلانه، تعلیم‌وتربیت تمدن‌ساز، محیط فرهنگی هم‌راستا، نهادهای دینی و اجتماعی کارآمد	فراهم‌سازی بسترها و ساختارهای تسهیل‌کننده رشد و تعالی در سطح جامعه	اصلاح زیرساخت‌های نهادی برای هم‌راستاسازی توسعه انسانی با اهداف کلان تمدنی
اهداف نهایی رشد	انسان موحدِ مسئول، جامعه توحیدی، تمدن نوین اسلامی، ظهور و حیات طیبه	ترسیم غایت رشد انسانی در افق اجتماعی–الهی و تجسم آرمان‌های دینی	تعریف افق آینده مطلوب برای انسان و جامعه اسلامی در قالب تمدن‌سازی دینی

نمودار شماره ۱، مدل مفهومی رشد و تعالی انسان را در افق تمدن نوین اسلامی به‌صورت سلسله‌مراتبی و چهار سطحی به تصویر می‌کشد. این مدل از طریق تحلیل مضمون کیفی و استخراج مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر طراحی شده و نشان‌دهنده نوعی منطق علّی–تحولی است که از بیداری فطری فرد آغاز و به تحقق تمدن توحیدی ختم می‌شود. ارتباط بین این سطوح چهارگانه به‌صورت علّی و تحولی ترسیم شده است؛ به‌گونه‌ای که هر سطح، علت یا مقدمه تحقق سطح بالاتر است. این مدل نشان می‌دهد که رشد انسان در نگاه اسلامی، حرکتی خطی و منفرد نیست، بلکه فرایندی سیستمی، چندبعدی و تمدن‌ساز است. این مدل همچنین نشان می‌دهد که رشد انسان در نگاه

اسلامی حرکتی خطی، تک‌بعدی یا فردگرایانه نیست، بلکه فرایندی سیستمی، چندلایه و پویاست که ابعاد معرفتی، معنوی، اخلاقی، ارادی و اجتماعی وجود انسان را به‌طور هم‌زمان دربر می‌گیرد.

در چنین نگرشی، تعالی فردی بدون پیوند با مسئولیت اجتماعی و رسالت تمدنی ناقص تلقی می‌شود و کمال انسانی در نسبت با ساخت جامعه صالح و تحقق ارزش‌های الهی در عرصه زندگی جمعی معنا می‌یابد. ازاین‌رو، این مدل می‌تواند به‌عنوان چارچوبی نظری برای تبیین نسبت میان خودسازی، دیگرسازی و تمدن‌سازی در افق تمدن نوین اسلامی مورد استفاده قرار گیرد.

نمودار ۱. مدل مفهومی رشد و تعالی انسان در افق تمدن نوین اسلامی

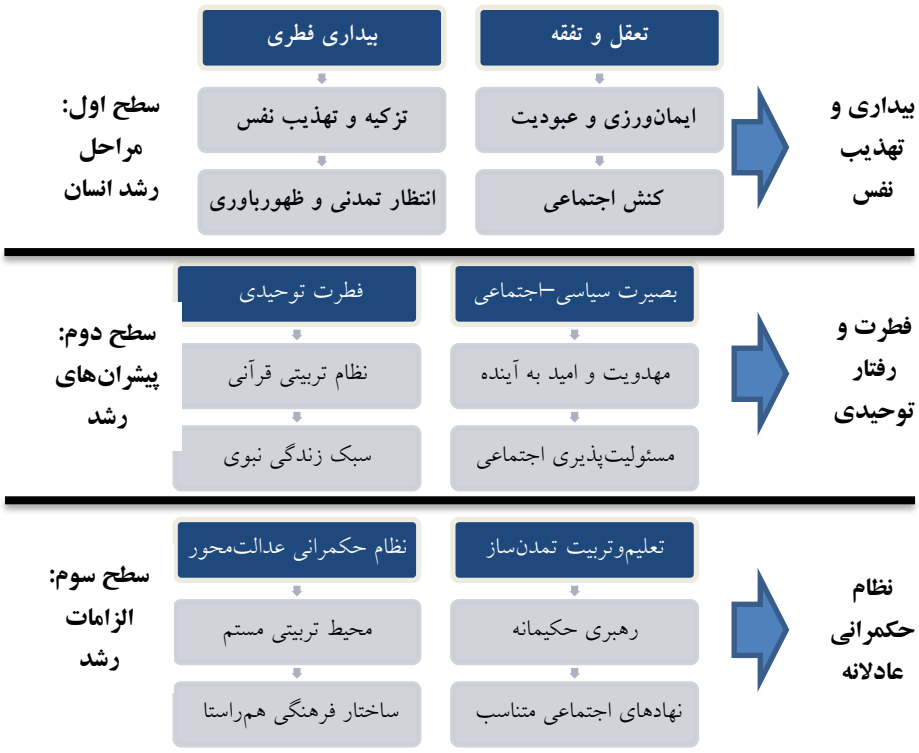

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

پژوهش حاضر با هدف طراحی مدلی مفهومی برای رشد و تعالی انسان در افق تمدن نوین اسلامی، تلاش کرده تا با بهره‌گیری از آموزه‌های قرآنی و روایی، و با تکیه بر روش تحلیل مضمون و رویکرد آینده‌پژوهی هنجاری، به تلفیقی از منابع وحیانی و رویکردهای آینده‌نگر دست یابد. یافته‌ها نشان داد که رشد انسان در نگاه اسلامی، فرایندی خطی یا صرفاً اخلاقی نیست، بلکه حرکتی چندلایه و تمدن‌ساز است که از بیداری فطری آغاز می‌شود، از طریق سلوک عقلانی، تربیتی و اجتماعی تکوین می‌یابد، و در نهایت به تحقق جامعه توحیدی، عدالت جهانی و ظهور ختم می‌گردد. یافته‌های پژوهش حاضر در زمینه مدل مفهومی رشد و تعالی انسان در بستر تمدن نوین اسلامی، با بسیاری از مطالعات پیشین در حوزه‌های آینده‌پژوهی اسلامی و انسان‌شناسی دینی همخوانی قابل توجهی دارد. به‌ویژه، تأکید این پژوهش بر فطرت‌گرایی توحیدی، تزکیه نفس، عقلانیت و عبودیت آگاهانه، در تطابق کامل با یافته‌های بنائی و همکاران (۱۴۰۳) درباره پیشران‌های تحقق تمدن نوین اسلامی و الخیری (۲۰۲۲) در بازتعریف آینده‌نگری اسلامی دیده می‌شود. همچنین، مفهوم انتظار تمدنی و نقش آن در کنش اجتماعی مؤمنانه، شبیه به آنچه در پژوهش قاسمی و همکاران (۱۴۰۱) درباره ظرفیت تمدنی آیین‌های دینی مطرح شده است، مورد تأیید قرار گرفته است. بااین‌حال، پژوهش حاضر فراتر از مطالعات پیشین، به‌ویژه در ترکیب تحلیلی میان آموزه‌های قرآنی و روایی با رویکرد آینده‌پژوهی هنجاری، توانسته است مدل جامع‌تری را ارائه دهد که نه‌تنها به ابعاد فردی، بلکه به ابعاد تمدنی و اجتماعی رشد و تعالی انسان می‌پردازد. این تفاوت ناشی از تأکید ویژه‌بر تحلیل علّی–تحولی است که فرایند رشد را به‌صورت پیوسته و تعاملی در مسیر تحقق جامعه توحیدی نشان می‌دهد.

این پژوهش نشان داد که رشد و تعالی انسان در منظومه معرفتی اسلامی، فرایندی چند سطحی، چندبُعدی و آینده‌محور است که از بیداری فطری آغاز شده و به ساخت تمدن نوین اسلامی منتهی می‌شود. مفاهیم کلیدی مانند فطرت‌گرایی، تزکیه، حکمت، عبودیت فعال، کنش اجتماعی توحیدی و انتظار تمدنی در این مدل به‌عنوان پیشران‌ها و مراحل اصلی شناسایی شدند. مدل مفهومی ارائه‌شده، چارچوبی عملیاتی و نظری برای فهم چگونگی تحقق رشد انسانی و نقش آن در شکل‌دهی تمدن اسلامی فراهم می‌کند. این مدل نشان می‌دهد که رشد انسان، نه تنها هدف فردی، بلکه ابزار و مقدمه‌ای برای تحقق اهداف کلان تمدنی و اجتماعی است؛ بنابراین، اهداف پژوهش در شناسایی ابعاد رشد و تعالی و ارائه مدل مفهومی تلفیقی با رویکرد آینده‌پژوهی تحقق یافت و می‌تواند مبنایی برای سیاست‌گذاری‌های فرهنگی، تربیتی و تمدنی باشد.

پیشنهادها

الف) پیشنهادهای نظری و پژوهشی:

۱) توسعه مدل مفهومی ارائه‌شده به حوزه‌های مرتبط مانند تعلیم و تربیت اسلامی، مطالعات فرهنگی، انسان‌شناسی دینی و حکمرانی ارزشی.

۲) اجرای مطالعات تجربی و مقایسه‌ای در بین گروه‌های مختلف اجتماعی (دانش‌آموزان، معلمان، طلاب، مدیران فرهنگی) برای سنجش مؤلفه‌های مدل رشد.

۳) تدوین چارچوب سناریونویسی در مورد آینده رشد انسان در ایران اسلامی با محوریت مضامین دینی و اجتماعی.

۴) استخراج شاخص‌های کلیدی برای هر سطح از مدل جهت استفاده در پژوهش‌های پیمایشی یا آینده‌پژوهی عملیاتی.

ب) پیشنهادهای کاربردی و راهبردی:

۱) طراحی بسته‌های سیاستی برای نهادهایی مانند وزارت آموزش‌وپرورش، سازمان تبلیغات اسلامی و نهاد رهبری در دانشگاه‌ها برای نهادینه‌سازی الگوی رشد اسلامی.

۲) تدوین برنامه‌های درسی مبتنی بر مراحل رشد انسان در منظومه معرفتی اسلام برای سطوح متوسطه، حوزه‌های علمیه و دانشگاه‌ها.

۳) بازطراحی شاخص‌های رشد در برنامه‌ریزی فرهنگی و توسعه انسانی مبتنی بر «الزامات و پیشران‌های رشد» ارائه‌شده در مدل.

۴) استفاده از این مدل در طراحی برنامه‌های فرهنگی–تمدنی در افق گام دوم انقلاب اسلامی و بیانیه مأموریت تمدنی جمهوری اسلامی.

فهرست منابع

ابن‌سینا، ابوعلی. (۱۳۷۳). برهان شفا. نشر فکر روز: تهران.

بنائی، علی. قاسمی، محمدهادی و پناهی، فائزه. (۱۴۰۳). پیش‌نیازها و پیشران‌های تحقق تمدن نوین اسلامی در اندیشه مقام معظم رهبری. فصلنامه آینده‌پژوهی انقلاب اسلامی، ۲ (۵): ۷۰-۳۹.

خاکی، حسن ناصر و غفاری هشجین، زاهد. (۱۳۹۵). زمینه‌ها و بایسته‌های تحقق تمدن نوین اسلامی از منظر تمدن گرایان. فصلنامه علوم سیاسی. ۱۹.(75)

عاملی، سعید رضا. (۱۳۸۸). تمدن سازی علوم انسانی. پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

قاسمی، محمدهادی. شراهی، اسماعیل و تقدسی، فائزه. (۱۴۰۱). آینده‌پژوهی مسائل اولویت‌دار اربعین حسینی و تحلیل تأثیر متقابل مسائل بر یکدیگر. فصلنامه شیعه شناسی، ۲۰ (۷۷): ۳۴-۷.

مطهری، مرتضی. (۱۳۹۶). انسان کامل. انتشارات صدرا: تهران.

Abdulsater, H. (2022). A Jāḥiẓian Contribution to Reason in Islam: Revisiting al-Muḥāsibī's Māʾiyyat al-ʿaql. Journal of the American Oriental Society, 142(1), 1–32. https://doi.org/10.7817/jaos.142.1.2022.ar001

Ahmed, Nask Hama Saeed. (2025). Examination of the Ruling on Narcotics in Islamic Jurisprudence and Statutory Laws. Pakistan Journal of Life and Social Sciences (PJLSS), 10.57239/pjlss-2025-23.1.0034

Alavi, H. R. (2013). Islamic Educational Goals, Methods, and Content, with Emphasis on Shia' Faith. Journal of Research on Christian Education, 22(1), 4–20. https://doi.org/10.1080/10656219.2013.769817

Alkhiri, T. A. (2022). Human and civilizational aspects of Islamic values in human rights. Dialogia, 20(2), 333–359. https://doi.org/10.21154/dialogia.v20i2.4243

Ameli, Saeed Reza. (2010). Civilization of the Humanities. Institute of Cultural and Social Studies. [In Persian]

Ayatollahy, H. (2025). Islamizing Contemporary Man: The Approach of Islamic Teachings to Education . Indonesian Journal of Islamization Studies, 2(2), 184–209. https://doi.org/10.21111/injas.v2i2.12807

Banayee, Ali. Ghasemi, Mohammad Hadi and Panahi, Faezeh. (2024). Prerequisites and drivers of realizing a new Islamic civilization in the thought of the Supreme Leader. Quarterly Journal of Future Studies of the Islamic Revolution, 2 (5): 70-39. [In Persian]

Bell, W. (2003). Foundations of Futures Studies: Human Science for a New Era (Vol. 1). New Jersey: Transaction Publishers.

Ghasemi, Mohammad Hadi. Sherahi, Ismail and Taghadosi, Faezeh. (2022). The future of the priority issues of Arbaeen Husseini and the analysis of the mutual impact of the issues on the Union. Quarterly Journal of Shia Studies, 20 (77): 34-7. [In Persian]

Harari, Y.N. (2015). Homo Deus: A Brief History of Tomorrow. Harvill Secker.

Ibn Sina, Abu Ali. (1995). Burhan Shafa. Fekr Rooz Publishing: Tehran. [In Persian]

Inayatullah, S. (2008). Six pillars: futures thinking for transforming. Foresight, 10(1), 4–21. https://doi.org/10.1108/14636680810855991

Khaki, Hassan Naser and Ghafari Hashjin, Zahid. (2017). Backgrounds and requirements for implementing a new Islamic civilization from the perspective of civilizationists. Quarterly Journal of Political Sciences. 19 (75). [In Persian]

Kilic, M. A., Mohd Al'ikhsan Ghazali, & Shehab, J. M. (2025). Prophetic Ethics in Islamic Thought: A Contemporary Analytical Study of the Qur'anic Message and Philosophical Morality. International Journal of Academic Research in Progressive Education and Development, 14(2), 967–975.

Kurzweil, R. (2005). The Singularity is Near. Viking Penguin.

Motahari, Morteza. (1995). Collection of Works, Volume 9. Sadra Publications: Tehran. [In Persian]

Nasr, S. H. (1996). The Heart of Islam: Enduring Values for Humanity. New York: HarperCollins.

Qadir, J., & Zaman, A. (2018). The Islamic worldview and development ideals. Journal of Islamic Banking and Finance, 33(1), 1–15. (SSRN).